

Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knjiga prva 1-2,
Beograd 2000, 2001, str. 261+304

Obradu teme *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941* dr Momčilo Isić podelio je u tri celine: socijalno-ekonomski položaj seljaštva, kultura i prosveta na selu i politički život seljaštva. Prvom celinom bavi se prva knjiga koja je objavljena u dva toma. Uz predgovor u prvom tomu, zaključak, registar geografskih pojmova i popis izvora i literature u oba toma i rezime na engleskom jeziku u drugom tomu, knjiga sadrži uvod i četiri glave, po dve u oba toma.

U *Uvodu* autor prikazuje stanje na selu Srbije i prati pojave i procese koji su zahvatili selo i seljaštvo od prvog srpskog ustanka do ulaska u jugoslovensku državu. On uočava slabu pokretljivost seljaštva, njegovo ekonomsko raslojavanje, težak ekonomski položaj, »eksproprijaciju od zemlje«. Selo Srbije XIX veka prikazano je kao prostor i društveni sloj pun kontrasta i raznolikosti. To je priča o siromašnim seljacima opterećenim neplaćenim porezima državi i dugovima zele našima, prostor na kome su učestale javne prodaje imovine zaduženih seljaka, vreme kada se raspadaju porodične zadruge, a Srbija profilise kao zemlja sitnog poseda i mase seljaka bez ili sa nedovoljno zemlje i malog broja onih sa krupnim posedima. Tehnička zaostalost poljoprivrede bila je skoro potpuna, a upotreba agro-tehničkih mera neznatna. Stočarska proizvodnja bila je ekstenzivna i u opadanju kroz XIX vek. Higijenski i zdravstveni uslovi na selu bili su izrazito loši, smrtnost visoka, bolesti brojne i česte.

Sliku srpskog sela dopunjuje neuspeo pokušaj države da spreči otuđenje zemlje od seljaka, reši pitanje dugova i nepravednog poreskog sistema. Iz prvog svetuskog rata selo Srbije izašlo je demografski i materijalno upropašćeno, opljačkanog i uništenog kućnog i poljoprivrednog inventara, skoro bez stočnog fonda i sa dosta neobrađene zemlje.

Prva glava nosi naziv *Ograničavajući faktori razvoja poljoprivrede*, a kao prvi takav faktor autor je označio njen sitnosopstvenički karakter (sitan posed do 5 ha čini 61,59% svih poseda). Zapaža se i povećanje površina u rukama veleposednika, pa autor zaključuje da je krupni posed u Srbiji u fazi nastajanja (»sve više zemlje vlasništvo je sve manjeg broja ljudi«). Dok su najsitniji posedi (do 2 ha) najrasprostranjeniji u smederevskom okrugu, onih najkrupnijih (preko 100 ha) najviše je u podrinskom. Uz domaćinstva sa sitnim posedima veliki problem predstavljala su i domaćinstva bez zemlje kojih je 1931. bilo 6,02%. Ipak, bezzemljaša je u Srbiji manje nego u drugim delovima Kraljevine kao što je prosečna veličina poseda u Srbiji veća, što treba zahvaliti postojanju »okućja« u Srbiji koje je u određenoj meri sprečilo potpuno otuđenje zemlje od seljaka. Usled postojanja feudalnih odnosa zatečenih na teritoriji van predratne Srbije i Crne Gore država je sprovodila agrarnu reformu. Isić navodi da je sa teritorije Stare Srbije feudalnih odnosa oslobođeno 21.552 porodice koje su dobile 128.608,05 ha zemlje.

Razvoju poljoprivrede Srbije smetala je i izuzetno spora obnova sela posle rata i nedovoljna odšteta za ratnu štetu. Zbog slabih materijalnih mogućnosti vlade, malverzacija, krađa, nedovoljne pomoći saveznika, sporo su obnovljani stočni fond i poljoprivredno oruđe, seljaci su oskudevili u semenu. Polazeći od stava da, zbog prirode seljačkog gazdinstva seljaštvo ima stalnu potrebu za kreditima, Isić je zaključio da je seljaštvo i pored dobijanja dugoročnih hipotekarnih, srednjoročnih i kratkoročnih kredita preko Direkcije za poljoprivredni kredit i Privilegovane agrarne banke ostalo bez dovoljno sredstava, pa nije moglo »da unapredi svoju poljoprivrednu proizvodnju, da nabavi odgovarajuću stoku, poljoprivredne mašine i sprave, da proširi svoj posed...«. Na razvoj poljoprivrede negativno je uticala i agro-tehnička zaostalost. »Obradena primitivnim oruđem, slabom stokom, nekad i samo ljudskom radnom snagom, nedovoljno nadubrena, seoska imanja su retko zasejavana kvalitetnim semenom«, pa je zemljoradnja imala izrazito ekstenzivan karakter. Isić je izučavao i pogubno dejstvo koje su imale vremenske nepogode i bolesti biljaka i životinja: grad, kiše, pozni mrazevi, duge i hladne zime, poplave, suše, bolesti voća, vinove loze, šume i stoke. On je za faktor koji negativno utiče na poljoprivrednu proizvodnju označio i loše stanje puteva u Srbiji, jer su transportni troškovi imali znatnu ulogu u određivanju cena poljoprivrednih proizvoda, pa bi bolji putevi povećali rentabilnost proizvodnje i smanjili siromaštvo ogromnog dela seljaštva.

U drugoj glavi *Poljoprivredna proizvodnja* Isić istražuje zemljoradničku i

stočarsku proizvodnju i poljoprivredni dohodak. U pogledu zemljoradnje on prati proizvodnju žita, povrća, industrijskog i stočnog bilja. Iz veoma detaljnih istraživanja izvršenih za ceo međuratni period i za sve okruge Srbije saznajemo da je u periodu 1920-1926. proizvodnja žita povećana za 7,94% u odnosu na period od 1903. do 1910. godine i pored manje zasejanih površina od 6,93%. Nakon suše 1927. i znatno smanjene proizvodnje kukuruza 1928. proizvodnja žita je povećana od 1929. godine, pa je u narednih 10 godina bila veća za 15,46% u odnosu na period 1920-1926. Dugotrajne suše učinile su 1932. i 1935. godinu izuzetno nerodnim, dok su najrodnije bile 1936. i 1937. godina. Od žitarica najviše je sejan kukuruz (skoro polovina svih površina pod žitaricama), zatim pšenica, ovas, ječam i raž. Autor daje detaljan opis uzgajanja kukuruza i pšenice na vrlo ekstenzivan način. Najveće prinose žita ostvarivala su gazdinstva u valjevskom i podrinskom okrugu, a najmanje u Raškoj i u pirotskom i užičkom okrugu gde seljaci »ne mogu ni da podmire potrebe ishrane i setve«. Povrće je u Srbiji proizvodilo svako domaćinstvo, uglavnom za sopstvenu potrošnju, pa su površine pod povrćem činile par procenata poljoprivrednih površina. Vremenom, sa razvojem gradova, sitnjenjem poseda i poboljšanjem komunikacija povrće je postalo i važan tržišni artikal, posebno u selima oko velikih gradova (povrtarska sela oko Beograda, na desnoj obali Dunava, i sela južno od Niša). Od povrća najviše su gajeni krompir i pasulj. Industrijsko bilje (lan, konoplja, šećerna repa, duvan) sejano je na malim površinama (najveće površine pod indus-

trijskim biljem bile su 1923. kada su dostigle 1,42% oranica). Lan i konoplja su gajeni u svim okruzima i koriste se za izradu odeće i raznih tkanina, dok su šećerna repa (najviše gajena u smederevskom i moravskom okrugu) i duvan (najzastupljeniji u vranjskom i niškom okrugu) bili tržišni proizvodi. Pod stočnim biljem bile su nešto veće površine nego pod industrijskim (2,34% površina pod oranicama 1939. godine). Od stočnog bilja najviše su gajene lucerka i detelina, zatim graorica, tikve i bundeve, a proizvodnja je bila najveća u kragujevačkom okrugu. U proizvodnji industrijskog i stočnog bilja Srbija je bila ispod jugoslovenskog proseka. O značaju voćarstva za Srbiju rečito govori sam autor: »U mnogim krajevima, naročito severozapadne, zapadne i centralne Srbije, ono je najvažnija privredna grana i najveći novčani izvor seljaštva, kojim se podmiruju sve potrebe za industrijskim i zanatskim proizvodima, plaćaju poreske obaveze i vraćaju dugovi, ali i dokupljuje žito ukoliko ga nedostaje«. Godine 1922. predkumanovska Srbija je imala 42.405.270 voćnih stabala, što je više od polovine stabala cele države. Najviše su uzgajane šljive, jabuke, kruške i orasi. Najveće površine pod voćem imali su okruzi: podrinski, valjevski i kragujevački. Na veliku rasprostranjenost voća uticale su povoljne geografske i klimatske prilike, ali i jednostavno i primitivno podizanje i održavanje voćnjaka, što je osim ka povećanju broja stabala voća vodilo i ka njihovom propadanju. Na teritoriji Srbije između dva svetska rata površine pod vinogradima su konstantno povećavane, posebno posle 1929. godine usled preorijentacije

seljaštva sa proizvodnje žita na proizvodnju drugih kultura zbog velike poljoprivredne krize, tako da je 1939. godine pod vinogradima bilo 1,51% poljoprivrednih površina. Vinogradi su bili najrasprostranjeniji na teritoriji krajinskog, kruševačkog i požarevačkog okruga. Manji deo grožđa seljaštvo u Srbiji je prodavalo, a veći deo je prerađivan u vino koje je bilo važan tržišni artikal. Stočarstvo je u Srbiji sporo obnavljano posle rata. Isić daje pregled broja stoke (goveda, konja, svinja, ovaca, koza, živine, košnica) po okruzima za period od 1921. do 1939. Govori o posledicama elementarnih nepogoda, posebno suše, na uzgajanje stoke, o nedovoljnoj i neadekvatnoj ishrani, primitivnom i nehygieničkom smeštaju, čestim zaraznim stočnim bolestima i »suvatima« kao posebnom obliku ishrane stoke. Autor je nastojao da izračuna poljoprivredni dohodak seljaštva Srbije, jer je on bitan za ocenu privrednog stanja seljaka. Dohodak je zavisio od žetvenog prinosa, kvaliteta i kvantiteta stočnog fonda i cena svih poljoprivrednih proizvoda na tržištu. I po ukupnom dohotku od poljoprivrede i po dohotku po jednom poljoprivrednom domaćinstvu Srbija je bila iza Hrvatske, Slavonije i Vojvodine, a ponekad i Slovenije. Poljoprivredni dohodak značajno je opao za vreme krize 1929-1932, jer su tada cene poljoprivrednih proizvoda bile najniže u celom međuratnom periodu. U zemljoradnji seljaci Srbije ostvarivali su najveće prihode od zrnastog bilja, voća i grožđa, a u stočarstvu od ovaca, što govori o stradanju stočnog fonda u ratu i sporij obnovi posle rata, ali i o ekstenzivnosti stočarstva u Srbiji. Na kraju glave posvećene poljoprivrednoj proizvod-

nji autor pokušava da, na primeru sela Banjana i Rušnja, odredi raspored i količinu radnog vremena u seoskom domaćinstvu.

U trećoj glavi *Siromašenje seljaštva* autor najpre govori o poreskom opterećenju. Poreze je podelio na neposredne državne (porezi na imovinu i dohodak i prirezi na te poreze) od kojih je izdvojio vanredni prirez na zemljište od 500% iz 1923. godine i posredne (trošarina, takse, carine, monopoli) od kojih se izdvajaju monopoli na duvan i so, uvozne carinske tarife na poljoprivredne sprave i izvozne na poljoprivredne proizvode. Sem državnih seljaci su davali i samoupravne poreze (opštinske, sreske, oblasne, banovinske) od kojih se izdvaja opštinski prirez. Autor je pokazao da je seljaštvo Srbije samo nominalno plaćalo manje poreze od drugih delova države, dok je stvarno bilo više poreski opterećeno zbog teških posledica rata i manjeg poljoprivrednog dohotka. Poresko opterećenje srpskog seljaka činilo je 1925. godine 11,3% bruto prihoda, a 1932. godine čak 25%. Najviše prostora Isić je posvetio pitanju seljačkih dugova. Naveo je da zaduženost otpočinje sa prodiranjem novčane privrede na selo u XIX veku, da slede zaduživanja seljaka u cilju privredne obnove, snabdevanja najosnovnijim životnim namirnicama i podizanja životnog standarda posle prvog svetskog rata, zaduženja radi sprovođenja nekog običaja (slava, svadba, sahrana, daća) i plaćanja poreza. Pad cena poljoprivrednih proizvoda 1931-1934. izazvao je nova velika zaduživanja. Zbog svoje važnosti seljački dugovi postali su predmet rasprava u javnosti i važno pitanje u stranačkim borbama. Autor period

od 1932. do 1936, kada je država serijom zakona i uredbi pokušala da reši problem, naziva periodom »psihoze, neizvesnosti i nesigurnosti«. Analizirajući promet žita, stoke i voća, posebno suvih šljiva, veoma važnog proizvoda za materijalni položaj najsiromašnijih seljaka od 1919. do 1925. godine autor je zaključio da seljaštvo Srbije nije imalo koristi od povećavanja cena poljoprivrednih proizvoda i konjunktura žita na svetskom tržištu. Zbog deflacione politike jugoslovenske države od 1923. godine, povećanja konkurencije poljoprivrednih proizvoda privredno razvijenijih zemalja na evropskom tržištu, visokih izvoznih carina poljoprivrednih proizvoda i uvoznih tarifa za poljoprivredni inventar i visokih transportnih troškova cene poljoprivrednih proizvoda počele su da padaju, Jugoslavija je ušla u poljoprivrednu krizu 1925. godine, a seljak je postao žrtva »makaza cena« i sve zaduženiji. Položaj seljaštva Srbije dodatno je pogoršan činjenicom da je ono u krizu 1925. godine ušlo već zaduženo iz vremena inflatorne politike. Na poljoprivrednu krizu nadovezala se 1929. godine velika ekonomska kriza, a na nju izrazito nerodna 1935. godina. Položaj seljaštva popravile su dobre žetve 1936, 1937 i 1938. godine, praćene porastom cena poljoprivrednih proizvoda i potražnje na evropskom tržištu, ali su špekulacije trgovaca poljoprivrednim proizvodima znatno umanjile njihove pozitivne efekte na materijalno stanje seljaka. Na primeru trgovinskih i ugostiteljskih objekata, vašara, pazarnih dana i šverca rakije autor je pokazao značaj trgovine za seljake. Iako je u celom međuratnom periodu zanatstvo ostalo delatnost karakteristična za

gradove i varoši, uočeno je povećanje broja zanatskih radnji po selima. Najbrojnije seoske zanatlije bili su kovači, kolari, abadžije, zidari, stolari, krojači, opančari, bačvari, ćurčije, obučari. U selima Srbije nalazio se veliki broj »putujućih« zanatlija koji su od sela do sela nudili svoje usluge. Uglavnom zimi na selu je postojala i kućna radinost (drvena kućna industrija, užarstvo, ćilimarstvo...) koja je za seljake imala ekonomski značaj. Kako je siromaštvo bila odlika srpskih seljaka ne čudi pojava pečalbarstva. Svakog proleća seljaci, posebno iz planinskih krajeva, odlazili su na rad u gradove i varoši. Glavne pečalbarske oblasti bile su južni deo Istočne Srbije i Stara Srbija. Posebno je zanimljiv Isićevo opis pečalbara: skromni, štedljivi i vredni kako bi kući doneli što veću ušteđevinu, nepismeni i neobrazovani, rade najteže fizičke poslove, nezaapaženi u javnom životu sredine u kojoj rade, ne primaju ništa od nove sredine što bi ih otuđilo od rodnog kraja u koji donose kulturu i utiču na poboljšanje higijenskih prilika. Autor je prikazao i razvoj zemljoradničkog zadrugarstva u Srbiji i put koji je zadrudni pokret prešao od »smederevskog zadrudnog pravca«, na čelu sa Mihailom Avramovićem, zasnovanog na principima socijalno-etičkog idealizma, orijentisanog ka kreditnom zadrugarstvu, do »požarevačkog zadrudnog poslovnog pravca«, na čelu sa Vojom Đorđevićem, orijentisanog ka nabavljачko-potrošačkim zadrugama, od koga su koristili imali uglavnom samo imućniji seljaci i koji umesto etičkog momenta »vrednost zadrugara i zadruge izražava sa poslovnim ciframa«.

Četvrtu glavu *Socijalno-ekonomska i tradicionalna obeležja života na selu* Isiće je počeo opisom »sveopšte bede i nemaštine« u kojoj se našlo selo Srbije posle prvog svetskog rata. Selo su zahvatile bolesti, glad, oskudica u odelu i obući, mnogi seljaci ostali su bez kuća za stanovanje, a mnoga deca postala su siročad. Autor je dao i pregled pomoći koju su Srbiji pružila mnoga društva i organizacije, posebno Američko društvo za zaštitu srpske dece. U pogledu ishrane, autor je zaključio da se seljaštvo moralo hraniti nedovoljno i nekvalitetno, jer je na selu »carovala nepismenost i neprosvećenost«, vladala nemaština, post je ponegde trajao i 210 dana godišnje, a kvalitetnu hranu seljaci su štedeli za prodaju. Seljaci Srbije najviše su jeli hleb (uglavnom kukuruzni i pšenični, ali i od svih ostalih vrsta žita) i krompir. Stanbene prilike nisu bile ništa bolje od seljakove ishrane, jer je njegova kuća imala prevashodno privrednu funkciju, a njegovo gazdinstvo bilo prilagođeno potrebama proizvodnje. Vrednost i kvalitet seoskih zgrada Srbije znatno su zaostajali za drugim delovima države. Higijenske prilike u seoskim kućama bile su izuzetno loše (kuće su često neprovetrene, neosvetljene, vlažne, skromno opremljene, sa zemljanim podom). Zbog neprosvećenosti, siromaštva, loših puteva i velike udaljenosti od lekara i bolnica zdravstvene prilike na selu bile su loše, a nadrilekarstvo rasprostranjeno. Tuberkuloza je bila toliko raširena da je autor naziva »najvećim socijalnim zlom među seljaštvom u Srbiji«. Od ostalih bolesti najčešće su sifilis, malarija i mnoga zarazna oboljenja, a posebna vrsta bolesti bio je alkoholizam. Zdravstvenom, socijalnom i

privrednom unapređenju sela donekle su doprinele zdravstvene zadruge osnivane od 1921. godine po ideji dr Gavрила Kojića. Isić je izučavao i proces raspadanja porodičnih zadruga u Srbiji između dva svetska rata, kao i položaj članova zadruge i uslove života u zadrugi. Zapazio je i promenu ekonomskog položaja žene na selu zbog dugotrajnog ratovanja, probleme velikog broja udovica, težak položaj žene u međuratnom periodu, posebno u inokosnim porodicama i pečalbarskim krajevima. Zbog nedostatka radne snage veliki ekonomski značaj imala su deca

koja su vrlo rano dobijala mnoge dužnosti i poslove. Polazeći od stava da su tradicionalni narodni običaji »moralni rezervoari sela, njegova duševna hrana«, Isić govori o sadržaju i funkciji brojnih običaja (slava, preslava, Uskrs, Božić, svadbe, krštenja, sahrane, daće). Daje i opis običaja udruživanja rada (moba, pozajmica, sprega, zared). Iz Isićevog rada vidimo kako je izgledalo narodno tradicionalno odelo, ali i promene u odevanju seljaka nastale u međuratnoj Srbiji.

Slobodan SELINIĆ

Dr Vera Gudac-Dodić, *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*, Beograd 1999, str. 285

U relativno kratkom periodu, od 1949. do 1953. godine u Jugoslaviji su se odigrale krupne ekonomske i političke promene u oblasti agrara, odnosno sela i poljoprivrede. U ovom periodu jugoslovenska revolucija se prenosi sa političkog na ekonomsko polje, budući da su snage građanske opozicije poražene u prethodnom periodu. KPJ je, prisvajajući svu političku moć, stekla neograničenu vlast tako da je ekonomsku politiku zemlje mogla da kreira u skladu sa svojim političkim interesima i komunističkom ideologijom, pri čemu je ideološki uzor imala u Sovjetskom Savezu. Strateški cilj agrarne politike, ideološki označen kao „socijalistički preobražaj poljoprivrede i sela“, bio je kolektivizacija poljoprivrede. Ova nepopularna mera imala je za cilj da od poljoprivrede stvori akumulacioni izvor

za industrijalizaciju zemlje, ali i da onemogući ekonomsko snaženje seljaka.

U knjizi je rekonstruisana agrarna politika FNRJ u ovom periodu sa naglaskom na području Srbije. Vera Gudac-Dodić ne susreće se prvi put s ovom problematikom. Autor je brojnih priloga u naučnoj periodici koji tretiraju pitanje sela i agrara.

Kompozicija rada sistematizovana je u 6 glava sa 25 podnaslova koji uspešno tematski složeni, kao mozaik, daju kompleksnu sliku politike nove vlasti prema selu. Vremenski okvir istraživanja obuhvata četiri godine i hronološki je omeđen održavanjem Drugog plenuma CK KPJ 28-30. januara 1949. godine na kome je postavljen kurs ka kolektivizaciji, i objavljivanja Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga,